

Kovai Cecília

A „cigányozásban” rejlő lehetőségek

A cigány–magyar különbségtétel átalakulása

48

A cigány kimondása nem egy esemény csupán, hanem egy diskurzus (beszédmód) lassú eltérése, egy ma még megállapíthatatlan mértékű és súlyú irányváltás, amely új lehetőségeket biztosíthat, de egyben meg is nehezíti az eddigi stratégiák működését. A cigány kimondása nem pusztán a hétköznapi vagy közbeszédben előforduló cigány tematika, vagy a sértő „cigányozás”, hanem minden olyan szintér, mozgástér is, amelyet immár a cigánnyal jelölnek, például a faluban nemrégiben alapított cigány szervezet, vagy székház, tehát minden olyan aktus, amelyben a cigány nem az elhallgatáson keresztül jön létre.

Jelen pillanatban egyelőre a ki nem mondás hierarchikus viszonyainak szétesését, a „megrendülést” tapasztalhatjuk meg, ennek lehetünk tanúi, az ebből kibontakozó új irányok még kivehetetlenek, így aztán nem tehetünk mást, mint szemügyre vesszük azokat a jelenségeket, amelyekben egyszerre mutatkozik meg a rend működése és e működés megbicsaklása.

A családdal együtt járó „cigány”

Bár sok minden változott az elmúlt tíz évben, még mindig a rokonság tűnik messze a legerősebb társadalmi formának, amelyben cigányként természeteséggel lehet jelen lenni, amelyben a cigány kimondása magától értetődő, nem hordozza automatikusan a sérülés veszélyét. A rokonság efféle hegemoniája állandónak látszik. De az a szoros viszony, amely a rokonságot a cigánysághoz köti, más jelentőségre tesz szert egy olyan felállásban, ahol a rokoni viszonyok jelentik az „cigány” kimondásának egyetlen színterét, és mást ott, ahol a cigány kimondása, vagy a „cigányozás” már folyamatosan zajlik.

A nem kimondásra épülő rend, úgy tűnik, túl nagy hatalommal ruházta fel a rokoni viszonyokat, mikor a cigányról való egyeztetés kitüntetett helyévé tette azt. A család, legyen az szülő-gyerek és testvér viszony vagy ezen túlmutató rokoni kapcsolatok há-

lózata, mégis olyan erővé vált, ami egyszerre képes kijátszani és túl is élni ezt a típusú rendet, a benne foglalt hierarchikus viszonyokat.

A rokonsági terminológiák (például a „fogyatékos”) szintén alkalmasak arra, hogy explicit megnevezés nélkül beszéljenek a „cigányról”. Ez azonban nem elfedi, kerülgeti, vagy megterheli a *cigány* kimondását, hanem olyan erős jelentésekkel telíti, amelyek szinte eltéphetetlen kötelékként tüntetik fel azt. A „testvérem”, „testvér” megszólítás a *cigányság* legmeghittebb közösségébe hív, olyan egységnek láttatja azt, ahová nem tolakodnak be különbségek, ahol a cigányság tapasztalata a családi kötődések terminusaiban beszélhető el. Ugyanakkor, ahogy láttuk, a rokonság a nagycsaládok közötti határok révén a cigányt a különbségek terepévé teszi. E különbségtevések által válik a saját rokonság olyan „helyé”, amely egyrészt védelmet nyújt a cigány veszélyes jelentéseitől, másrészt az attól való eltávolodás félelmétől. A „saját rokonság” nyújtotta biztonságnak tehát nagy ára van, hiszen úgy tud védelmet biztosítani, hogy közben különbséget csinál. Ez a dinamika igencsak megnehezíti, hogy a cigány valami olyan közös jelentéssé válhasson, ami alá be lehet gyülekezni, amely a családi különbségeken túl is képes egy tágabb értelemben vett politikai hívó szóvá válni, megteremtve az érdekvédelem lehetőségeit.

Bár a nagycsaládok közötti különbségek valamelyest állandóak, az, hogy ki melyik családhoz tartozik, távolról sem magától értetődő. Egy-egy házasság, történjen akár az a múltban vagy a jelenben, esetleg a jövőben, a nagycsaládokat több szállal fűzi össze. Alapvetően mindenki minimum két rokoni hálózat összekötője, az anyjái és az apjái, ekképpen nincs olyan ember, akinek nem kell folyamatosan rákérdezni családi hovatartozására, és ezzel együtt cigányságára. A nagycsaládok közötti különbségek nem válhatnak merev határokká, a rokoni viszonyok sűrű hálózatai olykor kiszámíthatatlan irányt vesznek, Sasoj lányok és Balog fiúk házasodhatnak össze, vagy addig elfeledett rokoni kapcsolatok kelhetnek

újra életre. A különbségtevés logikája azonban így is, úgy is működik, ha éppen nem e nagycsaládok között, akkor más viszonyok mentén, de mindig vannak olyan „cigányok” akik mások, mint „mi”, és ez a másság többnyire a rokoni különbség.

A rokonság és a cigány viszonya kapcsán tehát két ellentétes irány látszik kirajzolódni. Ez a viszony egyfelől útját állja a „közös cigányra” való hivatkozásnak, másfelől viszont eleve feltételezi ezt a közöset, hiszen a cigány viszonyok kizárólag rokoni kapcsolatként beszélődnek el. Azonban e két látszólag ellentétes irány összeér, áthatják egymást. A család összetartozásának élményei, legyen az egy esküvői multság, a rokonok által közösen kiaknázott pénzkereseti lehetőség vagy csak egy jó hangulatú, együtt töltött délután, a közös cigányság megélésének élményei is egyben. De hasonlóképpen, ha „idegen cigányok” találkoznak egymással, a felek a rokonsági terminusok segítségével teremtik meg a közös nevezőt. Mikor a szomszédos faluban rendezett „ki mit tudon” különböző falvakból érkezők, családi alapon szerveződő zenekarok tagjai ismerkedtek egymással, az est végére egyre szaporodtak a „testvérem” megszólítások, mintha a résztvevők közös cigányságát csak rokoni viszonyként lehetne megteremteni.

A rokonság és a „cigányság” összefonódása olyan erős és pozitív tartalommal töltik fel a cigány jelentéseit, mint az „anyaság”, „apaság”, „testvérség” és a „szerelem”. A „család” ilyen értelemben is védelmet nyújt a veszélyes jelentésekkel szemben. Ugyanakkor mindez azt előfeltételezi, hogy a „cigány” nem járhat egyedül, kellene hozzá a „többiek”, a rokonság, és a „testvérség” jelentésén keresztül pedig a többi „cigányok”. Ez az összefonódás az egymásra utaltság közösségébe helyezi a cigányt. Az egymásrautaltságban azonban nem csupán az a veszély rejlik, hogy valaki kikerül belőle, s így „rokonság” nélkül magára marad a cigány degradáló jelentéseivel, hanem az is, hogy a *másik* hagyja magára úgy, hogy kilép ebből a közösségből. Így a „hovatarozást” folytonosan számon kérő kérdések döntő fontosságúak lesznek, a válaszok ugyanis mindig arról tanúskodnak, hogy a másik mennyire osztozik a „közös cigányságban”, vagy mennyire került távol attól.

Az eltávolodás és a különbség vádja azonban nemcsak a távolabbi rokonokat vagy az „idegen cigányokat” éri, hanem sokszor a közvetlen családtagokat, sőt az édestestvéreket, a szülő-gyerek viszonyt támadja. A hovatarozást firtató kérdések mindig a családi viszonyokra kíváncsiak, így a cigánysághoz való viszonyt a családi kötődéseken keresztül lehet tisztázni. Ez a kérdés pedig így hangzik: „Kihez tartozol?” A válaszok mind családi viszonyok: „ennek és ennek a férje, felesége, fia, lánya, a testvére, unoka-testvére vagyok” stb. Bár a hétköznapi helyzetekben számtalanszor felmerül ez a kérdés, mégis a tinédzserkori szerelmek esetén a legsürgetőbb a válasz.

Ha például egy Balog lány „Sasoj” fiúba szeret bele, azonnal láthatóvá válnak a „kihez tartozol” kérdései. Sem a fiú, sem a lány nem tud úgy mozogni a rokoni viszonyok hálójában, hogy magával ne „rángatná” közvetlen családját, vagy ne vetítené előre elvesztésének rémét. A lány választásával „Sasoj” rokonokat hoz a családjába, szüleinek „Sasoj” vejet, testvéreinek „Sasoj” sógorokat. A „kihez tartozol, hozzánk, vagy hozzá” kérdése, amelyet a szülők és a testvérek a lánynak vagy a fiúnak szegeznek, egyszerre kéri számon a szülő-gyerek és testvérvizonyok közelségét és azt, hogy a családi kötődések révén még osztoznak-e a „közös cigányságban”.

Talán a rokonságnak ez a sajátos jelentősége, az „egymásrautaltság közössége” túl metaforikusnak tűnhet, de valójában az életet jelentheti egy olyan forráshiányos, munkanélküliséggel és cigányellenességgel sújtott vidéken, mint Borsod megye. A rokonság ugyanis azt a képzetet kelti, hogy van hova fordulni. Ha ez a valóságban nincs is mindig így, mégis biztonságérzetet nyújt. Az egy háztartásban élő nukleáris családok egymásra támaszkodhatnak, a mindennapi főzéshez szükséges apróbb dolgok beszerzésétől kezdve az adódó pénzszerzési lehetőségekig. Ha pedig egyik sincs, akkor biztosítják a másikat, hogy ha lenne, mindenképp adnának, de addig is nincstelenségüket osztják meg egymással.

Valójában az igazi tét a közelség biztosítása. A nukleáris család bár a legfontosabb egység, és egy-egy háztartás alapvetően erre épül, mégis folyamatosan bizonyítja nyitottságát, mintha állandóan az a vád érné, hogy be akar záródni, és amiye van, azt „eltagadja” másoktól. Egy ilyen házba könnyű belépni, nem kell nagy határt átlépni a kint és a bent között, jönnek-mennek az emberek, főként rokonok, de szomszédok, barátok is. Ezek a látogatók nem vendégek abban az értelemben, hogy nem kérnek előre időpontot, nem lesz körjük alakítva a program otlétük idejére, ők csak úgy belépnek a mindennapok menetébe, majd távoznak. Azonban, ha valami elakadás történik ebben a szabad áramlásban, az rögtön a résztvevők cigányságát problematizálja. A nyitottság a közösen osztott cigánysághoz társul, a zártság viszont egy elvesztett, megtagadott cigánysághoz, ami a „magyarral” egyenlő. „Már oda be se lehet menni, azok már magyaroknak teszik magukat!” – szokták mondani azokra a háztartásokra, amelyek úgy tűnnek fel, mintha elzárkóznának. A folytonosság, az átjárhatóság efféle megtörése a „cigánysággal” való szakítás képzetét kelti, ami egyben a rokoni hálózatból történő kiszakadást is jelenti. Az a gyanú, hogy le akarja magát vágni a „cigányságról”, úgy „akar tenni”, mintha ő már nem „az” lenne, mindenki felett ott lebeg.

Mindig fenn kell tartani azt az ígéretet, hogy ebben a házban szívesen fogadják az érkezőket, a házigazdák hajlandóak megosztani életterületüket, nem tagadják meg magukat senkitől.

A látogatók legtöbbször valamilyen kéréssel fordulnak a házigazdákhöz. Egy főzet kávé, egy kis „színes paprika”, egy szál cigi, pár fej hagyma, liszt, apróbb dolgok, amelyek az ebéd elkészítéséhez szükségesek, vagy mindennapi használati tárgyak, felmosóvödör, DVD-lejátszó mind-mind elkérhetőek. Bármilyen irritáló is a kérések hada, a visszautasításnak túl nagy tétje van. Ezek a kérések ugyanis valójában a hovatarozás problémára irányulnak: ha valaki nem ad, azzal családi kötődéseit tagadja meg, és ezzel együtt „cigányságára” mond nemet. A kérések áradata tehát egyrészt folyamatosan teszteli a másik közelségét, másfelől azzal a veszéllyel jár, hogy a közelség teljesen felszámolja a „saját” lehetőségeit, beszipant: „mindenemet széthordják a cigányok!” – szokták mondani felháborodva. Ezeknek a kéréseknek és adásoknak van egy alapvető tulajdonságuk: általában hiányérzetet keltenek. Aki ad, az úgy érzi túl sokat adott, aki pedig kap, az úgy, hogy nem eleget. Mintha lenne valami, amit sem megadni, sem elkérni nem lehet véglegesen: ez a közösen osztott cigányság, amelyet nem kezdenek ki a különbségek.

A kérdés azonban az, hogy honnan ez a félelem, ez az állandó gyanakvás, hogy a másik maga mögött akarja hagyni ezt a közösséget, mintegy megtagadva azt, kifele vágyakozik ezekből a viszonyokból. A válasz ugyanott található, ahol ez a közösség megszületett: a cigány nem kimondására épülő cigány–magyar viszonyokban.

A cigány elfedésének élményében mindenki részesül, amikor a ki nem mondásra épülő rend stratégiáit működteti, amikor a jómódú-szegény, patrónus-kliens, normális-fogyatékos stb. viszonyban jeleníti meg magát a cigány–magyar reláció helyett. Ami tehát közössé tud válni, az a cigányság elvesztésének, radikálisabban fogalmazva: megtagadásának tapasztalata. A „közös” ezekben az esetekben éppen annak a saját szándéknak a felismerése a másikban, hogy valahogy ki akar bújni a cigány–magyar különbség terhe alól, ráadásul ezt legtöbbször úgy teszi, hogy a fenyegető jelzéseket áttolja a másikra, vagyis különbséget csinál. A ki nem mondásra épülő rendben a cigány–magyar viszonyok folyamatosan veszélyeztetik a „cigányt”, hiszen minden stratégia a kerülgetésére épül, hogy a szereplők fenntarthatassák az illúziót, miszerint nem ez a különbség irányítja a helyzeteket.

A ki nem mondás rendje szó szerint az ígéret földje, olyan világot vizionál az e rendben élők számára, amelyben a cigány–magyar különbségek nem számítanak, illetve nem az a lényegi kérdés. Azzal az ígérettel csábít, hogyha megfelelő módon viselkedsz, magad mögött hagyhatod cigányságodat, hiszen a különbségek nem abból fakadnak. Ezzel az ígérettel nem csak az a probléma, hogy hamis, voltak jó páran, akik egy egész életet rátettek, hogy „megfelelő módon” viselkedjenek, és mégis, mikor nem kis erő-

szítések árán beköltöztek a cigánytelepről a faluba, a szomszédok gyanakvása fogadta őket. Mindenki pontosan tudta, hogy ők „cigányok”, senki sem felejtette el, és ennek megfelelően reagáltak rájuk. De még ha a rend állná is a szavát, és nem egy illúzió, egy hamis ígéreten alapulna, akkor is kénytelenek lennének elfogadni, hogy a cigányság egy olyan dolog, amitől jobb megszabadulni, az élet napos oldala rajta kívül található. Tehát ez az ígéret nem csupán hamis, hanem folyamatosan rögzíti a cigány veszélyes, sértő jelzéseit. Beteljesülésért pedig nem kér tőled mást, mint öngyűlöletet, hogy folyamatosan degradáld, győzd le saját cigányságodat, ami már csak azért is különösen fájdalmas, mert azzal egyben rokoni kötődéseidet is szét kell szakítanod, hiszen a cigány jelentése szinte teljesen összeforrt a rokonsággal és a családdal.

A ki nem mondás „közössége”

Ez a rend a ki nem mondáson keresztül biztosít helyet „cigányainak”: nem zárja ki őket, hanem kijelöli számukra a „megfelelő” pozíciót. A „cigány” pozíció azonban mindig periférián található (cigánytelep), alárendelt vagy alacsony státuszúak (kisegítő osztály, betanított munka). Ezek a pozíciók minden „cigánynak” ugyanazokat a lehetőségeket kínálják fel, megteremtve egyfajta egyenlőséget, ahol mindenki ugyanazt az utat járja, hasonló vagy ugyanolyan tapasztalatokat szerez. Még a kisegítő-sők és a „normál” osztályokba járók további iskolai karrierjében sem mutatkozott túl nagy különbség. A későbbiekben a „normál” osztályokban tanuló lányok ugyanúgy 18 éves koruk körül szültek gyereket, a fiúk pedig mind segédmunkából, vagy itt-ott adódó pénzkereseti lehetőségekből tartják fenn családjukat. A ki nem mondásra épülő rend nem pusztán egy hierarchikus cigány–magyar kapcsolatot működtet, hanem létrehozza az egalitáriusnak tűnő cigány–cigány viszonyt is, a „közös cigányságot”, miközben folyamatosan lebegteti a különbség lehetőségének ígéretét. A hamis ígéret az a kísértést hordozzák, miszerint az egymásrautaltság viszonyaiból ki lehet lépni, nincs is szükségünk a másikra, hiszen a cigányság irreleváns dolog. A cigányság megélésének számtalan közös tapasztalat újra és újra meg kell erősíteni, hiszen állandó fenyegetettség alatt áll.

Ebben a fenyegetettségben bármilyen különbség a „közöstől” való elszakadásnak tűnik, és mint ilyen, kiegyenlítésre szorul. Legyen az anyagi vagy bármilyen pozícióbeli eltérés, vagy egyszerűen csak egy a többiekétől eltérő tapasztalat, a végzetes távolkerülés rémét idézi föl. A nem kimondásra épülő rendben a cigány a másik elvesztésétől való szakadatlan félelemben tud közössé válni. Ez a rend ugyanis úgy teszi lehetővé az egalitárius, közös cigányság tapaszt-

talatát, hogy közben hamis és csábító ígéreteivel állandóan fenyegeti is azt.

Ez az egyenlőségbe záródó, állandóan veszélyeztetett, „közös cigányság” egy zéró összegű játékhoz kezd hasonlítani, ahol a megnyerhető „javak” mennyisége nem növelhető, pusztán eloszlásuk változtatható meg. Ha valakinek több van, az egyet jelent azzal, hogy másnak meg kevesebb. A rokoni viszonyok logikájára fordítva: az egyik szeretet vagy kötődés mindig megkérdőjelezi a másikat. Ha például a férj vagy a feleség éppen sógoraival van jóban, testvérei azt érzik, hogy velük nincs. Mintha csak úgy lehetne szeretni, hogy másvalakitől elveszünk ezeket az érzelmeket. Hasonlóképpen: ha valaki „megtagadja” „cigányságát”, azzal a többieket „cigányozza” le. Minden, ami valakié, legyen az siker, tárgy vagy maga a másik, úgy tűnik, mint amitől másvalakit megfosztanak. Aki „valamit” elvesz, az ezzel a bitoló gesztussal cigányságukban hagyja el a többieket, „gizda”, azaz „többnek teszi magát”, másnak, különbnek akar látszani.

Ez a különbségekre oly érzékeny közeg mégis a „másságok” széles palettáját képes tolerálni, ha azok valahogyan visszaforgathatók a közös cigányság tapasztalatába. Egy nyíltan homoszexuális férfi, „buzi Zsolti”, saját család híján több energiát tudott szentelni a rokonság összetartására, így „családszerető” ember hírében állt. Homoszexualitása, mint becenevből is látjuk, nem radikális „másságként” jelent meg, csupán egy sajátos egyéni tulajdonságként, amilyen bárkinek lehet.

Azonban bármilyen különbség azonnal fenyegetővé válhat, ha felmerül a gyanú, hogy az illetőt a különbözőség vágya hajtja, túlságosan engedve a rend ama kísértésének, hogy ő más lehet, mint a „többi cigány”.

A különbözőség vágya nem csupán azért fenyegető, mert általa a „közös cigányság” borulhat, hanem azért is, mert ha valaki „több”, akkor az azt is jelenti, hogy mások „kevesebbek”. Ha egy férfi például autót vesz, azonnal felébreszti másokban az autó kíváncsiságát, és egyben azt a vágyat, hogy nekik is legyen egy olyan. Csak a „cigányság” tesz valakit ilyen fontos viszonyítási ponttá, csak a „cigányságával” együtt érdekes, hogy van autója, vagy nincs. „Irigyek rám a cigányok, mert én BMW-vel járok” – szól az egyik legnépszerűbb cigány előadó dala. Mi más okozna örömet az új BMW-ben, mint az, hogy a „cigányok” irigylik. Ahogy látjuk, a dal első szám első személyű, úgy tűnik, a tulajdonlással kapcsolatos fenti gyanakvás nem alaptalanok, hiszen éppen az a mindenkiben élő kísértés ismerhető fel a másokban, hogy kilépjen az egymásrataltsági viszonyaiból, megmutassa, hogy ő más, ő különbözik. A kamatos pénz jelensége, amely az utóbbi tíz évben harapózott el, tulajdonképpen ugyanennek a logikának egy tragikus vadhajtása, amikor is az egyén gazdagodása egyenes arányban áll mások sze-

gényedésével. Ez a gyakorlat akkor alakulhatott ki, amikor egyre halványult az az illúzió, hogy a cigány viszonyokon kívül bármilyen más erőforrás elérhető.

A kimondás „közössége”

De mi történik ezzel a „közös cigánysággal”, ha azok a hierarchikus cigány–magyar viszonyok, amelyeket a nem kimondás működtetett, kezdenek megkérdőjeleződni? A cigány megjelenik azokon a színtereken is, ahol korábban nem vagy csak elvétve kaphatott helyet. Beköltözik a faluba, munkaadóként tűnik fel, az iskolában számszerű többségbe kerül, rokoni kapcsolatain túllépve „saját” szervezetet alapít, azaz kilép a nem kimondás által felkínált biztonságos helyekről, kiteve magát immár a kimondás veszélyeinek. A „cigány” itt láthatóvá válik, hiszen azokat a helyeket hagyta maga mögött, amelyekben éppen az elfedésen keresztül lehetett jelen. Ezek a jelenségek, úgy tűnik, alapjaiban zavarják meg a társadalmi viszonyok működését. A cigány „láthatóvá válása” együtt jár ennek kimondásával. Lassan elveszti hitelességét az ígéret, miszerint a cigányság nem számít; a cigány–magyar viszonyokat pedig sokkal kevésbé irányítja a cigány elfedése és az igazodás logikája, így ezek a viszonyok kevésbé vetik föl a cigányság „megtagadásának” lehetőségét, elvesztésének veszélyét.

E fenti viszonyok megbomlása a „közös cigányság” olyan újfajta lehetőségeinek adhat utat, amelyeket nem feltétlenül az elvesztéséért való félelem hoz létre. Ezek a lehetőségek nem a semmiből jönnek, a cigány ki nem mondásának normája tette a családot és a kiterjedtebb rokonságot olyan erőforrássá, amellyel megkérdőjelezhetőek a hierarchikus cigány–magyar viszonyok. Ennek a társadalmi elrendeződésnek a szétesése együtt jár a cigány kimondásával, s úgy tűnik, radikális változásokat generál: másképpen jeleníti meg a cigányt, mint az elhallgatás, a „közös cigány” új jelentéseit teszi lehetővé. A kérdés az, hogy miben áll ez a másság, milyen veszélyeket rejteget, és mire ad lehetőséget.

Hogy erre a kérdésre választ kapjunk, látnunk kell, hogy mit is értünk pontosabban a „cigány kimondásán”, mit jelent ez a falu közegében. A közbeszédben a cigány kimondása elsősorban „cigányozásként”, azaz sértésként értelmeződik, nincs ez másként a faluban sem. Mindez szükségszerűnek tűnik, hiszen a kimondás jelentősége csak a korábbi norma szerint értelmezhető, amely, mint láttuk, végzetesen rögzítette a cigány bántó, pejoratív jelentéseit.

Azonban a kimondás a cigány egy más típusú megjelenését is jelenti a falu nyilvánosságában, ahol addig alapvetően az alárendelt státuszban kapott helyet. A települészámolási program megnevezte a cigányt, „kimondottan” cigányok számára írták ki. Ezt a pályázatot a faluban pár éve alakult helyi cigány egyesület nyerte meg. Így azok a családok, akik

addig a falu periferiájára szorulva éltek, be tudtak költözni a faluba, de ezt csak *cigányként* tehették, már esély sem volt arra, hogy bárki úgy tegyen, mintha mindez nem számítana. Nem is tettek úgy, a leendő szomszédok egy-két kivételtől eltekintve többnyire heves tiltakozással reagáltak. Mint láttuk az iskolából „cigány iskola” lett, ahol szintén többé nincs lehetőség a cigány elfedésére. A falu közösségi terei között pedig megjelent a *cigány* szervezet által működtetett, „székház”, amit a falusiak (cigányok és magyarok) csak „cigány székháznak” hívnak.

A kimondás tehát egyszerre jelent a cigány tematika mentén létrejövő új mozgástereket és sértő, kirekesztő cigányozást, minden olyan aktust és színteret, amelyben a cigány nem az elfedésen, az elhallgatáson, vagy más tematikán (szegénységen, fogyatékoságon stb.) keresztül jön létre.

Az utóbbi években a közbeszédben megjelenő cigány tematika a helyi beszédmódot is átszabta. A cigánytelepeken az elmúlt nyáron mindenki azt a „fekete terepjárót” leste, amivel a gyilkosok érkehetnek, akik mindenféle különbségre való tekintet nélkül „öldösik a cigányokat”. Olykor felröppent a hír, hogy a Magyar Gárda felvonulást tervez a faluban, s ennek kapcsán az a kérdés, hogy mit csinálnak „a cigányok”, tartozzanak bármelyik családhoz, vagy lakjanak bármelyik telepen. A helyi Jobbik szerveződése, sikere a falubeli magyarok „cigánygyűlöletéről” adott számot, amely többé szintén nem válogat, hiszen gyűlöletének tárgyát magában „a cigányban” nevezi meg. Egyre sokasodnak az eddig is érződő, de most egyre nyilvánvalóbbá váló megkülönböztetés tapasztalatai: a rendőrök általi állandó igazoltatások, az értelmetlen büntetések, a hivatalos személyek barátságtalan viselkedése, a közmunkaprogramban átélt megaláztatások – mind a „lecigányozás” élményeként beszélődnek el. Ezekben a beszédekben és élményekben a „cigány” nem úgy jelenik meg, mint ami bárhogy is elfedhető lenne vagy nem számítana. A „cigány” itt már olyan valami, amit mindenki magán hordoz, nem a viselkedésen múlik, hogy lelőnek-e, vagy sem, senkit sem érdekel, hogy melyik családhoz tartozol, mikor kilépsz a faluból és azonnal megállít a rendőr. Bár lehetséges, hogy a külvilágot eddig sem érdekelte ez túlzottan, de az az illúzió, hogy a belső különbségek révén meg lehet szabadulni a lecigányozás megsemmisítő aktusaitól, erőteljesen működött. Azok a főként nagycsaládok közti különbségtevések, amelyek korábban védelmet nyújtottak, egyre többször vesztik el értelmüket. Még ha működik is ez a stratégia, az általános cigányozás közepette csak pótmegoldás lehet.

Rudi, ha van épp kocsija, fiatal vejeivel és sógoraival fémhulladékért járja a környék falvait, városait, amit aztán pénzért leadhat a MÉH-telepre. Igyekszik jó kapcsolatokat kialakítani azokkal a magánemberrel vagy vállalkozókkal, akik nagyobb mennyi-

ségben tárolnak ilyesmit. Egyik „kliense”, egy közeli kisvároska alpolgármestere, egy napon ezzel a hírral állt elő: „Rudikám, a lomtalanításkor ide a városba nem jöhetnek be cigányok, sok a betörés, tudod, de te csak mondd a rendőröknek, hogy hozzám jössz, és akkor átengednek. Elteszek neked dolgokat.” Rudi bár örült, hogy ilyen megtisztelő megkülönböztetésben részesítik, mégis felvetette, hogy a város döntése problematikus. „Mert honnan tudják azt, hogy cigányok voltak?! És ha direkt csak a cigányokra akarja az a betörőbanda fogni, és azért pont a lomtalanításkor csinálják?! Mert rafináltak! Ozt ha meg vannak olyan cigányok páran, akik eztet csinálják, miért az egészet kell egy kalap alá venni?”

A cigány tematika így szűrődött lassan be a hétköznapi diskurzusokba. Tíz évvel ezelőtt nehezen lehetett volna elképzelni, hogy bárki ilyen nyíltan fogalmazzon meg egy rasszista, cigányellenes döntést, ahogyan az sem történt meg túl gyakran, hogy valaki magára vegye a „lecigányozást” egy olyan helyzetben, amikor szinte felajánlják neki, hogy a különbségtevéssel mossa le magáról a cigány veszélyes jelentéseit. Rudi mondhatta volna, hogy a falujából érkező cigányok nem olyanok, őrájuk mindez nem vonatkozik, ahogy ez korábban gyakran előfordult hasonló helyzetekben.

A fenti szituációban a cigány–magyar különbségtétel már nyíltan megjelenik, „szóba kerül” a cigány–magyar viszonyban. És ha egyelőre nem is általános gyakorlat, az emberek egyre többször kerülnek olyan helyzetekbe, ahol a cigány immár kimondásra kerül.

A cigány kimondásának térnyerésével a cigány–magyar viszonyok már kevésbé rejtik magukban a cigányság elvesztésének, „megtagadásának” veszélyét. A közös cigányságot ebben a felállásban nem a másik távolkerülésétől való félelem hívja életre, hiszen mindenkit ugyanúgy lecigányoznak. Így a felmerülő különbségeknek sem kell elszakadásként értelmeződniük, ez a „közös cigányság”, úgy tűnik, megengedőbb lehet az esetleges különbözőségekkel szemben. A „cigány székházban”, amely a kimondáson keresztül teremtett közeget, a cigányság eleve adott, magától értetődő: úgy válik közössé, hogy túlmutat a családi és pozícióbeli különbségeken. A székházba bejárnak a Sasoj és pirittyói gyerekek is, és ahogyan a gyerekek, az őket felügyelő felnőttek is „cigányok”.

A ki nem mondás még olajozottan működő rendjében elképzelhetetlen lett volna, hogy a cigányságon belül jöjjenek létre olyan radikális pozícióbeli különbségek, mint például egy főnök beosztott viszony, hiszen a hierarchia a magyar–cigány viszonyok sajátja volt. Ma sokan egy olyan helyi építési vállalkozónál dolgoznak, aki a cigányságban rejlő erőforrásokat használja vállalkozása működtetéséhez. A céget testvéreivel alapították, a munkaerőt pedig népes rokonsága adja. Egy ilyen típusú vállalkozásban a cigányság már nem igazán fedhető el, a

faluban is csak mint „cigány” vállalkozót emlegetik. A vállalkozás, úgy tűnik, nem is erre a stratégiára épül, így a főnökök és a beosztottak a köztük lévő pozícióbeli különbségek ellenére részesülnek egyfajta „közös cigányságban”.

Az ilyen típusú új formációk hozzájárulnak a ki nem mondás által fenntartott viszonyok átalakulásához, hiszen, mint láttuk, a „cigány” olyan pozícióba kerül, amibe eddig nem: főnök lesz vagy vállalkozóként egyenrangú partnere annak, akinek a munkát végzi. Ugyanakkor a nem kimondásra épülő rend volt az, ami felruházta a cigánysággal összefonódó rokonságot egy olyan hatalommal, amely hierarchikus viszonyok kijátszását tette lehetővé. A hierarchikus viszonyból való kilépéssel azonban a *cigány* „láthatóvá válik” és kimondódik, a vállalkozó csak *cigány* vállalkozóként tud megjelenni, beosztottjai pedig cigány munkásokként. Ám így egyiküknek sem kell tartania attól, hogy ebben a radikális különbségben elvesztik egymás közös cigányságát, eképpen a köztük lévő pozícióbeli eltérések sem válnak annyira fenyegetővé.

A kimondás másféle veszélyekkel fenyeget. Bár nem működteti tovább az elfojtás mechanizmusait, feloldhatóvá teszi a ki nem mondás rendje által kitermelt rokoni és egyéb különbségeket, így lehetővé válik egy ezeken túlmutató „közös cigányság” kialakulása, de ez a közös a konfrontáción keresztül körvonalazódhat. Úgy tűnik, a cigány kimondása már nem pusztán azokra veszélyes, akiket cigányként nevez meg, hanem azokra is, akik e megnevezés révén nem cigányok, azaz „magyarok” lesznek. A cigány láthatóvá válik, megjelenik azokon a színtereken, amelyek szintén kimondatlanul magyar, vagyis többségi színtereknek számítottak. A kimondás

így egy olyan „cigányra” utalhat, aki a többséget, a „magyart” fenyegeti. Noha ezek a térvésztesek nem feltétlen a cigány–magyar viszonyokból következnek, a veszteség vagy a „térfoglalás” élménye a „cigányozással” válik elbeszélhetővé. A változás során a jelentései ugyanolyan pejoratívak és bántóak maradtak, de még kiegészültek egy fenyegető, térfoglaló tartalommal.

A „cigány székház” nehezen talált helyet magának a faluban. Holott a székház és szervezet megjelenése a kimondás révén úgy alakít ki egy rokoni különbségeken átívelő „közös cigányságot”, hogy azt szándékoltnan nem a konfrontáción keresztül teszi. Ahogy fentebb láthattuk a cigánygyilkosságok, a Magyar Gárda vagy az iskola esetében, ez az újfajta, rokoni különbségeket meghaladó közös cigányság leginkább a fenyegető, romboló erejű cigányozással szemben alakul ki. Ezt már nem az a félelem működteti, hogy a másik távol kerül, hanem az, hogy mi magunk vagyunk cigányságunk miatt veszélyeztetve.

Nem tudhatjuk, hogy a cigánynak ez a rokoni és más jellegű különbségeken túlmutató közös jelentése, amely talán lehetővé tesz valamilyen valós érdeképviseletet és jelenlétet a nyilvánosságban, mennyire lesz életképes. De azt a veszélyt már most tisztán látni, hogy ez a „közös cigány”, ahogyan valahol a „közös magyar” is, ezekben a közegekben sokszor az egymással való konfrontációból kel életre, kizárva az együttműködés vagy a cigány–magyar különbségtétel meghaladásának lehetőségét. Élünk bár a különbségtétel bármely oldalán, vagy akár azon kívül is, mindannyiunk érdeke, hogy a cigány jelentéseit ne az elfojtás és a konfrontáció uralja, hanem olyan tartalmak, amelyekben valamilyen módon mindenki osztozni tud.

